

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

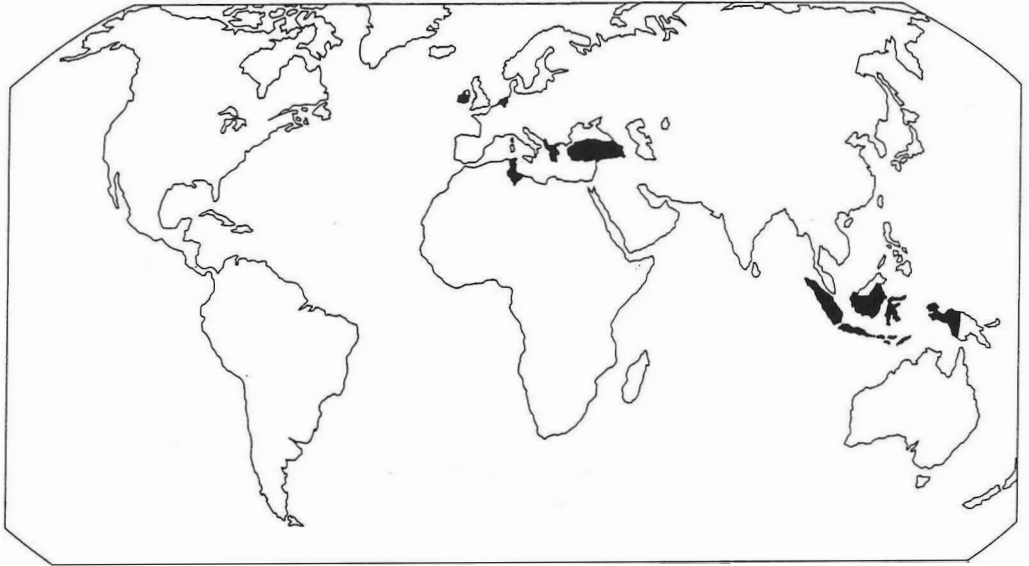
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

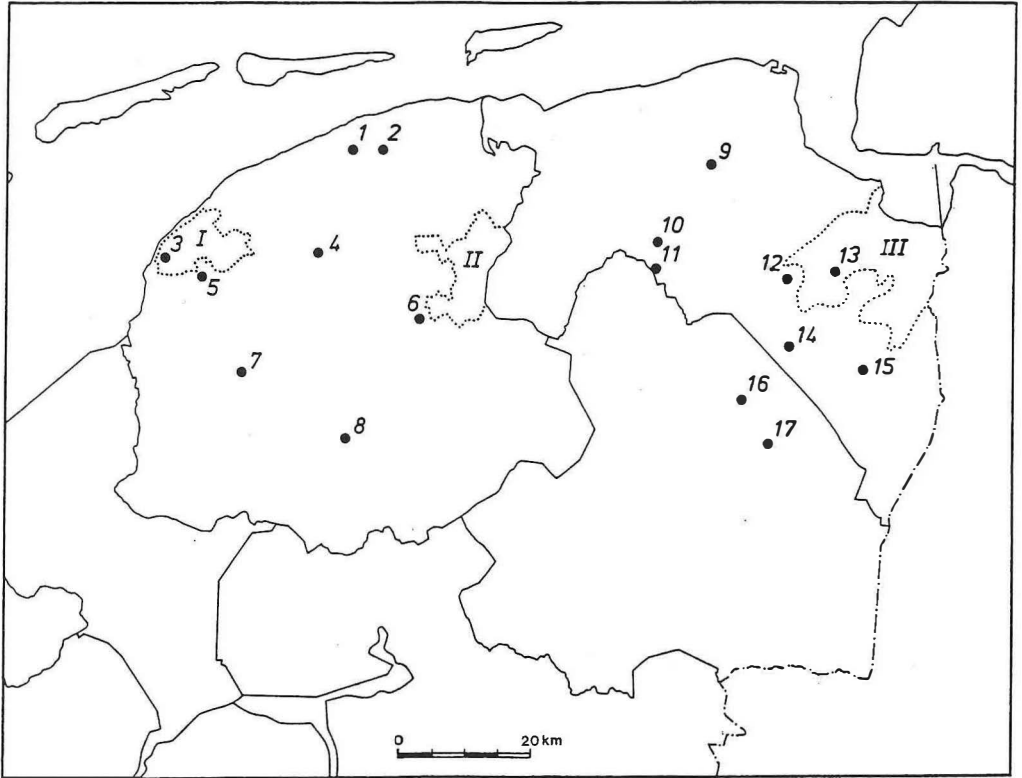
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS	
Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS	
Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER	
Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD	
Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS	
De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS	
Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

KERKEN IN DE VOORMALIGE DOLLARDBOEZEM (GR.)

J. Molema

Het onderzoek van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Oldambt) toonde aan dat ter plekke in de late middeleeuwen een opstrekking kavelpatroon aanwezig was (Molema, 1989). Tevens bleek dat de twee opgegraven 13e-eeuwse kerken en de huidige Scheemder kerk uit 1515 zich bevinden op een opstrekking kavel die tot 1970 in bezit was van de Nederlands-Hervormde gemeente. De kerk uit 1515 bevindt zich op een keileemrug op ongeveer een kilometer afstand van de twee opgegraven kerken. Deze verplaatsing was noodzakelijk ten gevolge van een Dollardinbraak in 1509 die de veengebieden die bij vorige inbraken gespaard waren met een laag klei bedekte. Rond deze datum zijn meer dorpen in het Dollardgebied vanuit het veen verplaatst naar hoger gelegen gronden.

Op grond van de gegevens die uit het onderzoek te Scheemda naar voren zijn gekomen kan van drie regels worden uitgegaan:

- Het kerkelijk bezit is vanaf de middeleeuwen tot in de huidige tijd constant gebleven; er werd niet of nauwelijks uit verkocht. Het bezit zoals in 1831 vastgelegd door het kadaster verschilt weinig van dat in de late middeleeuwen.
- Het bezit had de vorm van een opstrekking kavel; de zogenaamde pastorieheerd. De opbrengsten van de heerd dienden deels als onderhoud voor de pastor. In historische tijd was de pastor tevens boer, maar in hoeverre dit ook reeds in de middeleeuwen het geval was is niet duidelijk. De eveneens tot het kerkelijk bezit behorende diaconie- en kosterijgronden blijven in dit onderzoek buiten beschouwing.
- Bij het opschuiven van de woonkernen ten gevolge van Dollardvloed zijn de

kerken verplaatst binnen de opstrekking pastoriekavels. Na de inpoldering van het geïnundeerde gebied, beginnend in de tweede helft van de 16e eeuw, kon men het oorspronkelijk bezit reconstrueren zodat de middeleeuwse opstrekking kavels intact bleven.

Bovengenoemde constatering bieden perspectief voor onderzoek naar de standplaatsen van andere in de voormalige Dollardboezem verdronken kerken, want door kartering van de pastoriegronden is het mogelijk de locaties nader te preciseren. De speelruimte binnen de opstrekking kavel wordt begrensd doordat gebleken is dat we de voormalige nederzettingen moeten zoeken in de nabijheid van stroompjes en op of nabij zandruggen die in het veen dazomen.

De standplaats van de kerken van Midwolda en Vriescheloo is nu nog bekend doordat ze pas in de 17e en 18e eeuw vernield zijn en naderhand bovendien opgegraven. Twee andere kerkplattegronden zijn in de vorige eeuw bij toeval aan het licht gekomen en gelukkig beschreven in de literatuur. Het gaat om de kerk van Oost-Finsterwolde waarvan de funderingen in 1827 ontdekt en uitgegraven werden en waarvan het puin nog in 1844 gebruikt werd als verharding van de grindweg te Nieuw-Beerta. De plattegrond was kruisvormig (Smith, 1849: p. 425). Omstreeks 1800 werd te Beerster Hamrik een 'langwerpig vierkant met portaal' vrijgelegd (Smith, 1849: p. 425). Waarschijnlijk ging het niet om een portaal maar om de fundering van de toren, want portalen kwamen pas in de 17e eeuw in de mode en deze kerk moet rond 1500 verdwenen zijn. Volgens de beschrijving van Van Berkum (1856: p. 4) ging het om de kapel van Old

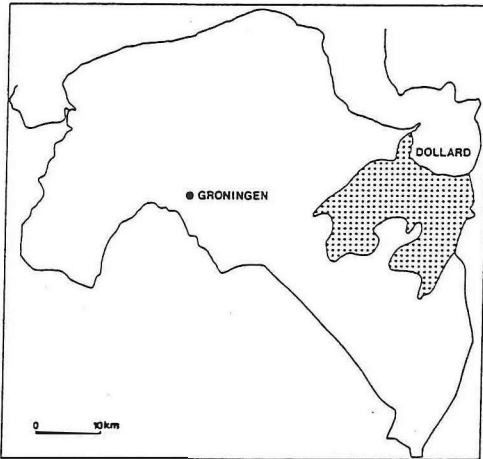

Fig. 1. De omvang van de Dollard in de late middeleeuwen.

Exterhuis¹: "... de grondslagen dier kapel rustten op lange palen of balken, die dicht aan één, horizontaal gelegd waren, op den veenachtigen grond". Recentelijk werd bij een veldverkenning te Siddeburen de standplaats van de voormalige kapel van Oostwold ontdekt.² Deze drie godshuizen zouden aan de hand van kartering van pastoriegoederen niet ontdekt kunnen zijn, want zowel Oostwold (niet te verwarren met Oostwold bij Midwolda), Oost-Finsterwolde als Old-Exterhuis zijn na de Dollardoverstromingen definitief verdwenen. Gelukkig konden de drie bovengenoemde stellingen getoetst worden aan de hand van de kerkelijke bezittingen van de Hervormde kerk te Meeden. De locatie van de voormalige kerk (waarschijnlijk een kapel) is door overlevering en oppervlaktevondsten bekend. Bij het reconstrueren van de pastoriegronden van de gemeente bleek de locatie van de kerk daar onder te vallen (fig. 2). Ook in dit geval gaat het om een terrein dat door een dekzandwelling hoger ligt dan het omringende land, een situatie die zich ook bij de voormalige Scheemder kerken voordeed.

De locaties van de voormalige kerken van de dorpen Blijham, Bellingwolde, Oostwold en Beerta kunnen binnen de grenzen van de pastoriegoederen terug-

gevonden worden; veldverkenning met behulp van een boor is hiervoor het recept. Andere dorpen zijn niet verplaatst maar definitief verdwenen. De standplaatsen van hun kerken zijn nauwelijks terug te vinden tenzij we in staat zijn de bijbehorende nederzetting te localiseren. Inventarisatie van pastoriegoederen aan de hand van kadastrale gegevens uit de eerste helft van de vorige eeuw heeft aangetoond dat de kerkelijke bezittingen in de loop der tijd zeer stabiel zijn gebleven, zoals aan de hand van de bovenstaande gegevens van Scheemda reeds vermoed werd. De inventarisatie is nog niet geheel afgerond, maar de opstreckende pastorieheerden van Bellingwolde, Beerta, Finsterwolde, Blijham, Midwolda en Meeden vertonen een vrijwel ononderbroken beeld. Alleen in de nabijheid van de huidige dorpskerken is wel eens wat bezit verkocht ten behoeve van woningbouw.

In de kerkgebouwen die in de verplaatste dorpen werden gebouwd vinden we veelvuldig bouw materiaal terug dat secundair verwerkt is. In eerste instantie gaat het om hergebruik van baksteen. Die heeft vaak een formaat dat te plaatsen is in de 13e eeuw. Naast baksteen werden ook zandsteenfragmenten verwerkt. Het feit dat hieronder nogal eens sarcofaagfragmenten voorkomen duidt op een niet sterke vooroudercultus; alle bruikbare materialen in en rondom de te verlaten kerk werden voor zover de zee het toeliet verzameld voor hergebruik in de nieuwe kerk. De huidige kerk van Beerta, een eenvoudige zaalkerk van rond 1500, bevat een aantal tufsteenfragmenten. Dat kan betekenen dat de voorganger geheel of gedeeltelijk uit tufsteen was opgetrokken, wat directe betekenis heeft voor de datering van die voorganger. Tufsteen raakte namelijk aan het eind van de 13e eeuw uit de mode en werd vervangen door baksteen.

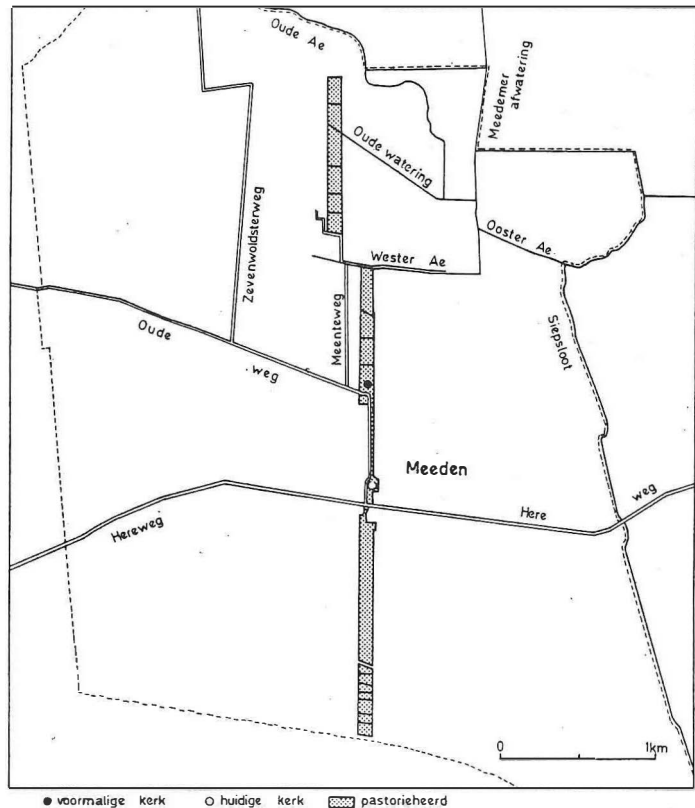
De dorpen die van meet af aan op de keileemwellingen gebouwd werden die het Oldambtster veengebied in het westen en zuiden begrenzen, wekken de indruk, indien we op de bouwdata van hun kerken afgaan, later te zijn ontstaan dan de eerste

dorpen die in het veen gebouwd werden. Winschoten, Eexta (afgebroken), Noordbroek en Zuidbroek³ hebben rijpe romano-gotische kerkgebouwen die aan het eind van de 13e en begin van de 14e eeuw te dateren zijn. De voormalige kerken van Midwolda en Scheemda (eerste kerk) zijn te plaatsen aan het eind van de 12e en begin van de 13e eeuw; het is eveneens mogelijk dat de voormalige kerk te Beerta in die tijd gedateerd moet worden, als namelijk het tufsteenmateriaal dat in de huidige kerk verwerkt is, afkomstig is van de verdwenen kerk. Indien deze voorlopige indruk ook na verder onderzoek juist blijkt te zijn, kan men stellen dat het veengebied in eerste instantie een grotere aantrekkingskracht gehad moet hebben dan het met dekzand bedekte keileemgebied (het zogenaamde eiland van Winschoten en de regio Noord- en Zuidbroek).

De 13e en begin 14e eeuw zijn voor de

Noordnederlandse kerkenbouw een hoogtepunt geweest, waarbij de mogelijkheden die baksteen als bouw materiaal bood uitgebreid benut werden. Deze periode wordt veelal aangeduid met de term romanogotiek. Terwijl de gotiek elders tot grootse bouwdaden leidde, werd in Noord-Nederland slechts gekozen voor raamvergroting; als uiterste werd het romaanse of romanogotische half rond of recht gesloten koor vervangen door een veelzijdig gesloten koor. Rond de voormalige Dollardboezem was men gedwongen tot nieuwbouw, maar zelfs dit leidde niet tot overtuigende gotische bouwsels. Mogelijk ten gevolge van geldgebrek, de landerijen hadden immers tijden niets meer opgebracht vanwege de inundaties, bracht men het niet verder dan eenvoudige zaalkerkjes, dat wil zeggen zonder kop of staart, met muurwerk dat door het gebruik van tweedehands steen nogal onregelmatig oogt. Juist deze primi-

Fig. 2. De bezittingen van de Ned.-Herv. kerk te Meeden volgens de kadastrale opmeting van 1831. Het voormalige dorp lag ten noorden van het huidige dorp en hoewel de bebouwing rond 1500 door de Dollard verdween, bleef de middeleeuwse infrastructuur tot 1970 bewaard om vervolgens door een ruilverkaveling nagenoeg geheel opgeruimd te worden.

tiviteit heeft echter iets charmants.

Naast het verder uitvoeren van archief-onderzoek en veldverkenningen is het nuttig over de grenzen te kijken: zowel in Oost-Friesland als Friesland hebben zich soortgelijke situaties voorgedaan. De westkust van Oost-Friesland had evenzeer te lijden van de Dollardvloeden en in Westerland Friesland drong de zee via de Hunze en de Oude Ried binnen en deed dorpjes als Surhuizum, Augustinusga, Kooten en (Buiten-)Post verplaatsen.

Summary

Some 20 to 30 villages lying in a raised bog were swallowed up by the Dollard estuary between 1400 and 1500 AD. Whenever possible, the inhabitants rebuilt their villages on high boulderclay ridges lying within the parish. The former field boundaries survived and when the Dollard receded were reinstated. As a result, the location of the former churchyards can be identified in the old cadastral system.

Noten

1. Waarschijnlijk identiek aan *Kappelda berto* ofwel de kapel te Beerta, een dochternederzetting van Beerta.
2. Veldverkenning H.A. Groenendijk, J.H. Zwier en J. Molema d.d. 9-3-1990.
3. Zuidbroek heeft geen 'oud kerkhof' zoals ten onrechte nogal eens in de literatuur en op oude kaarten vermeld wordt. De huidige kerk dateert uit ca. 1275; de Dollard werd in de 14e eeuw actief en bovendien pas rond 1500 in die hoek van het Oldambt bedreigend (vernietiging van Scheemda en Meeden).

Literatuur

- Berkum, H. van, 1856. *Kerkelijke geschiedenis van Nieuw-Beerta; eene feestgave bij gelegenheid van de inwijding der nieuwe kerk aldaar*. Sneek.
- Molema, J., 1989. Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.); tussentijds verslag van een opgraving. *Paleo-aktueel* 1, pp. 107-112.
- Smith, A., 1849. *Geschiedenis der provincie Groningen, van het begin der tijdrekening af, tot aan den jare 1848*. Groningen.